

Правова культура суспільства в умовах європейської інтеграції

Вікторія Сергіївна Ломака*

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна

*e-mail: lomviktoriya@gmail.com

Анотація

В умовах національно-культурного відродження України, орієнтації на побудову демократичної, правової держави та демократичного суспільства, що повертається в сім'ю європейських народів, важливого значення набуває проблема правової культури. Мета статті полягає в контекстуалізації та впорядкуванні уявлень про феномен правової культури. «Правова культура» – це відносно новий термін, уведений у науковий обіг в останній третині ХХ ст. Це не означає, що питання та процеси, для пояснення яких його вживають, виникли нещодавно. Навпаки, правова культура як правовий феномен існувала з моменту виникнення права і держави, набуваючи нового звучання щоразу, коли трансюрисдикційне право стикається з правом певних утворень (етнічні групи, царства, національні держави), зумовлюючи формування спочатку передправового порядку, потім – правового порядку і зрештою – правової системи. Структурні елементи правової культури (інституційні та інтелектуальні) не є історичними константами, а змінюються з плином часу. Отже, правова культура до певної міри є і статичною, і динамічною. Правова культура формується під впливом різних історичних подій та процесів у суспільстві, регіоні та світі. Разом вони формують основу правової культури, яка надає їй статичного характеру. З огляду на те, що під час функціонування суспільства та держави, їх взаємодії з іншими державами постійно набувається новий досвід, правова культура повсякчас зазнає певних (істотних або неістотних) змін (що охоплюють правову культуру в цілому або окремі її елементи), і це надає їй динамічного характеру. На розвиток правової культури впливає зв'язок між мовами та правовими системами, особливо в процесі правової інтеграції, а також проблеми, які постають при спробі перекладу юридичних документів з однієї мови на іншу. Цінність поняття «правова культура» полягає в тому, що воно допомагає краще зрозуміти право в дії, його втілення в інституційних та у схожих із ними практиках, адже ідеї й очікування від права та правових інститутів, які забезпечують його функціонування, часто ставляться під сумнів і можуть змінюватися у процесі зіткнення з іншими, конкуруючими ідеями, очікуваннями і практиками, пов'язаними з правом. Правокультурний підхід допомагає нам зрозуміти, як національні правові культури реагують на поточні зміни, і шляхом зіставлення минулих та сучасних процесів виокремити ті фактори і механізми, які запускають або стримують зміни в правовій сфері.

Ключові слова: правова культура; право; правова система; правова свідомість; юридичний переклад; юридична термінологія; європеїзація; правова держава; громадянське суспільство.

Legal Culture of Society in the Context of European Integration

Victoria S. Lomaka*

Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

*e-mail: lomviktoriya@gmail.com

Abstract

In the context of national and cultural revival of Ukraine, orientation towards building a democratic, rule-of-law state and democratic society, which is returning to the family of European nations, the problem of legal culture is of great importance. The purpose of the article is to contextualize and streamline the ideas about the phenomenon of legal culture. Legal culture is a relatively new term, introduced into scientific circulation in the last third of the twentieth century. This does not mean that the issues and processes it is used to explain have emerged recently. On the contrary, legal culture as a legal phenomenon has existed since the emergence of law and the state, acquiring a new sound every time when transjurisdictional law collides with the law of certain entities (ethnic groups, kingdoms, nation-states), causing the formation of a pre-legal order, then - legal order and finally - the legal system. Structural elements of legal culture (institutional and intellectual) are not historical constants, but change over time. Thus, legal culture is to some extent both static and dynamic. Legal culture is formed under the influence of various historical events and processes in society, region and the world. Together they form the basis of legal culture, which gives it a static character. But since the functioning of society and the state, their interaction with other states constantly creates new experience, legal culture is constantly undergoing certain (significant or insignificant) changes (covering legal culture as a whole or its individual elements), which gives it a dynamic character. The development of legal culture is influenced by the relationship between languages and legal systems, especially in the process of legal integration, as well as the problems that arise when trying to translate legal documents from one language into another. The value of the concept of «legal culture» lies in the fact that it helps to better understand law in action, its embodiment in institutional and similar practices, because ideas and expectations about law and the legal institutions that ensure its functioning are often questioned and may change in the process of encountering other, competing ideas, expectations and practices related to law. The legal-cultural approach helps us to understand how national legal cultures respond to current changes and, by comparing past and present processes, to identify those factors and mechanisms that trigger or restrain changes in the legal sphere.

Keywords: legal culture; law; legal system; legal consciousness; legal translation; legal terminology; Europeanization; rule of law; civil society.

Вступ

З моменту набуття Україною незалежності її політична, правова, економічна і соціальні системи зазнали значних змін унаслідок утвердження державності й суверенітету, модернізації її права, спочатку первинного формування демократичних інститутів і ринкової економіки, а згодом – їх наближення до відповідних європейських стандартів як неодмінної умови входження до об'єднаної Європи [1]. Ефективності здійснюваних перетворень як умови забезпечення динамічного розвитку українського суспільства і скорочення відставання держави та її економіки від розвинутих країн світу може бути досягнуто шляхом удосконалення національного законодавства і державного управління, що, в свою чергу, потребує підвищення рівня правової культури українського суспільства, її європеїзації¹.

Усвідомлення того, що правова культура є надзвичайно важливою змінною задля кращого розуміння, як працюють правові системи, відбувалося на Заході доволі поступово, в міру зростання теоретичних і емпіричних досліджень щодо правових і судових інститутів. Поштовхом до таких розробок стала наукова праця Л. М. Фрідмана «*Legal Culture and Social Development*» (1969) [3]². З того часу правову культуру прийнято розглядати «...у певному сенсі як паливо, яке змушує правову машину рухатися та працювати. Вона визначає схему вимог до правової системи. Без правової культури “право” мертво, інертне, скелет, слова на папері» [5].

У вітчизняній юридичній літературі правова культура досліджується в рамках різних методологічних підходів, що обумовлює специфіку розкриття відповідного аспекту сутності та змісту цього правового феномену. Існування численних підходів і концепцій зумовлене насамперед багатогранністю самих понять «культура» і «право». Відсутність єдиного кліше пояснюється специфікою соціальних і правових процесів, які відбувалися в тих чи інших суспільствах, та історичних епох, а також особливостями методологічних настановлень самих дослідників. Правова культура конкретного суспільства успадковує не лише здобутки попередніх етапів свого розвитку, а й досить часто зазнає потужного впливу з боку правових культур великих держав (зокрема, таких держав-гегемонів, як Римська, Візантійська, Британська

¹ М. Хант зазначає, що потрібні певні зміни правової свідомості законодавців і суддів, щоб вони знайшли в своїй правовій культурі ресурси для здійснення необхідної для державі й суспільства трансформації [2].

² Насправді поняття «правова культура» почали вживати ще на початку ХХ ст. Так, у Норвегії його використовували для пояснення відмінностей у розумінні права юристами і нехристами [4]. Після Другої світової війни правова культура почала розглядатися як концепція, що використовується для визначення основних причин того, чому схожі правові питання в різних країнах вирішуються по-різному.

імперії, Франція), набуваючи багатогранного характеру. При цьому слід пам'ятати, що історії людства відомі періоди (із Середньовіччя до кінця XVIII в.), коли на Європейському континенті фактично існували єдине право та єдина юриспруденція, що ґрунтувалися на *Corpus Iuris Civilis* та *Corpus Christ Canonici* [6, с. 13]. Це передбачало розвиток національних правових культур за дещо схожим сценарієм. Однак утвердження національних держав сприяло диференціації правових культур (правова культура, як і політична, завжди є наслідком історичного розвитку). Саме тому дослідження правової культури характеризуються складністю й неоднозначністю оцінок і висновків.

«Правова культура» належить до категорій, що традиційно широко використовується в науковому та політичному дискурсі як у правовій традиції країн Заходу, так і на пострадянському правовому просторі, щоправда, підходи до розкриття її сутності та змісту неоднакові [7, с. 179]. Зважаючи на те, що інтеграція України у правовий простір об'єднаної Європи триває три десятиліття, збереження відмінностей у підходах до тлумачення однієї з ключових правових категорій є істотною прогалиною вітчизняної загальної теорії права. Метою статті є оновлення вітчизняних підходів щодо тлумачення змісту правової культури, узгодження його із західними, насамперед європейськими, підходами до розкриття її сутності та визначення змісту, виокремлення принципів і факторів її формування.

Огляд літератури

Питання, що охоплюються цим дослідженням, розглядали такі зарубіжні автори, як M. Ariens [8], L. Friedman [3], M. Hunt [2], S. Merry [9], D. Nelken [10], J. Toharia [5], A. Watson [11] та ін. Наведені, а також інші науковці вказують на різні значення цього терміна та розмаїття дискусій, у яких він фігурує, аналізують труднощі визначення проблематики, до якої вжито термін «правова культура». Тенденція до проведення міждисциплінарних досліджень правової культури поширилася і на вітчизняну науку, що простежується в наукових розробках Ю. Битяка [12], В. Власенко [13], О. Ганзенко [14], О. Данильяна та О. Дзьобаня [15], С. Максимова [16], Ю. Калиновського [17], Є. Підлісного [18], Г. Попадинця [19], О. Проць [20], І. Яковюка [12; 21–22] та ін. Водночас певним недоліком вітчизняних розробок із проблематики правової культури була їх орієнтованість насамперед на концептуальні та ціннісні підходи російської правової доктрини, що суперечить тенденції європеїзації правової системи України та її складових. У роботі запропоновано оновлені підходи до висвітлення цієї усталеної правової категорії.

Матеріали та методи

Незважаючи на певні відмінності, насамперед між країнами Західної та Східної Європи, у європейських народів є також багато спільних елементів у сфері культури і права. Існування європейської правової культури як усталеного правового феномену значною мірою зумовлене юридичною мовою, здатною виражати юридичні ідеї; понятійним апаратом; концепціями та принципами римського права; систематизацією, здійсненою римськими юристами, яка була і залишається важливим джерелом натхнення для усіх кодифікацій європейського права; юридичною освітою.

Дискусії, викликані процесами глобалізації та регіональної інтеграції, вкотре в історії порушують питання про майбутнє національних держав і, імпліцитно, про національні правові культури. З середини ХХ ст. національні держави в Європі вдалися до істотного самообмеження своїх суверенних прав і повноважень, делегуючи їх реалізацію, з одного боку, приватному сектору, а з другого – наднаціональному рівню влади. Перспектива трансформації Європейського Союзу в своєрідну європейську федерацію, що обговорюється протягом усього об'єднувачого процесу, породжує питання щодо виживання національних правових культур: чи збережеться їхнє розмаїття, чи зрештою буде створено одну, уніфіковану правову культуру, нав'язану європейцям найсильнішими державами-членами ЄС? У сучасних наукових роботах, насамперед дослідників з держав-членів ЄС, систематизовано різні методологічні підходи до вивчення сутності, ролі й трансформації правової культури внаслідок змін у державотворчому і правотворчому процесах, які наведено в цій статті.

Результати та обговорення

Розвиток правової культури в епоху глобалізації

Сьогодні ми живемо в умовах глобалізації, яка охопила економіку, політику, культуру і комунікації та намагається поширити свій вплив на право. Оскільки багато країн світу сприймають законодавство країн Заходу як певні універсальні правові стандарти¹, інколи може здатися, що в юридичному плані ми стаємо дедалі більш схожими (існує думка, що глобалізація права веде до процесу конвергенції правових систем [23]). Так, юристи-компаративісти вказують на тенденцію до зближення між французькою та англійською правовими системами: англійське право поступово «континенталізується», тоді як французьке стає більш англосаксонським [24]. Однак

¹ Йдеться насамперед про країни-кандидати та держави-сусіди Європейського Союзу, які добровільно беруть на себе зобов'язання щодо адаптації свого законодавства до правових стандартів ЄС.

у цілому, через те, що праву бракує спільної бази знань, воно залишається не стандартизованим навіть попри процеси глобалізації та регіональної інтеграції, які зачіпають також сферу права.

Коли налагоджується міждержавне співробітництво в тій чи іншій сфері суспільного життя, ми сподіваємося на те, що воно буде успішним, і розчаруємося, коли наші очікування не виправдовуються. Це можна пояснити тим, що ми забуваємо про багатокомпонентність правової культури¹; складну взаємодію між національною державою та її правом, з одного боку, та імперативами глобалізації – з іншого [28]; про здатність політичної культури впливати чи навіть формувати окремі характеристики правової культури [6, с. 15]; про бар'єри, створені культурними, правовими та мовними відмінностями, які можуть бути не очевидними, проте вони існують [29], адже наш спосіб юридичного мислення і використання мови безпосередньо залежать від національної культури²: правова культура складається в основному з цінностей, настановлень і поглядів, пов'язаних з правовою системою [5; 25, с. 9].

Слід зважати на те, що національні правові культури об'єднуються в певні групи (африканська; азіатська, ісламська та культури з європейським корінням (Європа, Америка, Океанія), яку прийнято називати «західною культурою»), що розрізняються між собою. М. van Hooeke та М. Warrington зазначають, що між цими чотирма правовими культурами існує фундаментальна відмінність щодо поняття права, його ролі у функціонуванні суспільства та способу вирішення конфліктів [30]. У цілому вони поділяють думку А. Watson, який вважає, що за винятком тих випадків, коли правові системи тісно пов'язані, відмінності в правових цінностях можуть бути настільки значними, що фактично безглуздо обговорювати питання, чи мають правові системи схожі або відмінні правила [31, с. 5]. Потрібно враховувати й те, що далеко не завжди має місце єдина, уніфікована національна правова культура: якщо цивільне право і більшу частину приватного права у французькому праві можна назвати кодифікованим, то те саме не можна сказати про інші галузі. Так, французьке адміністративне право переважно базується на прецедентному праві й діє у спосіб, близький до загального права. Хоча у своїй структурі воно має кодекс, який регулює окремі процесуальні та інституційні аспекти, в цілому воно вважається некодифікованою галуззю.

---

¹ Існує багато підходів до розкриття внутрішньої структури правової культури [25–27]. Узагальнюючи їх, можна виокремити такі її елементи: а) писане право та «живе» право; б) інституційна інфраструктура (судова система, професія юриста); в) моделі юридично значущої поведінки (наприклад, юридичні дії); г) правосвідомість. У певному сенсі правова культура може бути поділена на «зовнішню» (суспільну) та «внутрішню» (професійну) правову культуру.

² Так, ще Ш. де Монтеск'є у праці «Про дух законів» (1748) вказував на необхідність адаптації позитивного права до географічних особливостей країни та культурних особливостей її народу. У XIX ст. ідея права як культурного надбання певного народу набула широкої популярності.

Французьке адміністративне право, як і англійське, ґрунтується на засобах правового захисту, на відміну від інших галузей французького права, які базуються на правах [32, с. 248–249, 255].

Дослідники зазвичай згодні з тим, що важко зрозуміти роль права в суспільстві, не маючи належного рівня правової культури (так, ставлення до принципів верховенства права і закону, безсумнівно, впливає (хоч і не визначає) на готовність людей дотримуватися законів) [33].

Водночас слід зважати на те, що в умовах глобалізації, регіональної інтеграції, а також масштабних міждержавних і міжрегіональних міграційних процесів ставлення індивідів до національних культур, зокрема правових, не такі вже категоричні, як раніше; культурні і правові традиції стають системами, що взаємодіють. Люди, зазнаючи на собі вплив багатьох правових культур протягом свого життя, стають провідниками, через які правові культури можуть впливати одна на одну¹.

Найбільш результативно цей процес відбувається в рамках політики європеїзації в широкому її розумінні. З кінця ХХ ст. європейські країни пережили декілька «хвиль» європеїзації [35; 36].

По-перше, це послідовна реалізація в національних правових системах (особливо в рамках кримінального і цивільного судочинства, а також юридичної науки) вимоги щодо справедливого судового розгляду та дотримання інших прав людини, закріплених в Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, які були передані до національного права через прецедентне право Європейського суду з прав людини. Ця хвиля вивела процесуальні права людини на передній план національного права, зробивши Європейську конвенцію інтегрованою частиною національного процесуального права.

По-друге, європеїзація правових систем країн Європи пов'язана з формуванням і розвитком права Європейського Союзу та його поступовим, але глобальним за наслідками впливом не лише на правові культури і системи права держав-членів, а й країн-кандидатів та держав-сусідів, а також впливом на судову правову культуру. Залежно від категорії країн такий вплив

¹ R. Mańko зазначає, що польська правова культура розвинулася, зазнавши зовнішнього впливу, насамперед західноєвропейського правового формалізму ХІХ ст., що згодом посилювався і зберігся в період соціалістичного минулого Польщі. У результаті польську правову культуру наприкінці ХХ ст. можна було охарактеризувати як найвищою мірою позитивістську та догматичну (формалістичну), про що свідчили дуже вузьке розуміння поняття «джерела права», текстуалізм як основний підхід до юридичного тлумачення, а також високий ступінь абстракції юридичної думки. Знайомство польської судової системи з європейським правом на етапі інтеграційного процесу дозволило перейти від формалізму та догматизму в судовому дискурсі до прозорості та реалізму [34].

реалізується за допомогою «конституційного» права ЄС, регламентів, директив, прецедентного та «м'якого» права Євросоюзу¹.

По-третє, це діяльність насамперед ЄС, а також Ради Європи та інших європейських організацій у рамках різних мереж, систем тренінгів, рейтингів, інформаційних порталів тощо.

Правова культура – визначальний чинник розвитку правових систем

L. Rosen зазначає, що правова система суспільства відображає його фундаментальні цінності та його нормативний порядок [38]. Правова система завжди формується й розвивається відповідно до чітко визначеного, відмінного способу мислення і містить «незвідні відмінні способи правового сприйняття права» [39, с. 145]. При цьому право, додає С. Geertz, не просто конститує соціальну реальність, а й відображає певні ідеали справедливості [40]. J. Richland, у свою чергу, звертає увагу на те, що право слугує певною ідеологією, вбудованою в нормативну епістемологію. Така ідеологія може з часом трансформуватися через взаємоконституючу дію з іншими світоглядами [41]. Однак результат такого впливу є непередбачуваним саме тому, що обумовлений рівнем правової культури і правової свідомості не тільки суспільства, а й правників, насамперед суддів, учених та викладачів закладів вищої освіти юридичного профілю, а також законодавців². При цьому слід зважати на те, що спільні ідеї та очікування щодо права будуть найсильнішими між тими, хто взаємодіє найчастіше (юристи, передусім судді³, законодавці, науковці-правники, викладачі-правники), тоді як вони слабшають зі зменшенням ступеня взаємодії, поки, нарешті, не будуть повністю втрачені. У цьому зв'язку важливо, аби спільнота правників, які є носіями внутрішньої правової культури, не випускала з поля зору стан зовнішньої правової культури (у термінології вітчизняної теорії права – це масова повсякденна правова культура), яка здебільшого формується під впливом дискусії про право в засобах масової інформації, побутових розмов людей тощо. Це важ-

---

¹ Причини, розвиток і наслідки європеїзації в рамках однієї з галузей права – екологічного права – розглянули в своїй праці І. Яковюк, Г. Анісімова та О. Трагнюк [37].

² Так, до кінця XIX ст. скандинавські держави мали значну мовну подібність, але не мали загальних інститутів, загальної юридичної мови і, що найважливіше, не було загальної правової процедури. Проте були сформовані аналогічні політичні та правові системи внаслідок бажання створити нордичну правову культуру. Причому вирішальну роль відіграли скандинавські збори юристів [42].

³ Наприклад, спілкування між суддями в процесі роботи, зустрічі з представниками Вищої кваліфікаційної комісії суддів, зустрічі суддів Конституційного Суду України з представниками Європейського суду з прав людини, Консультативної ради європейських суддів чи Суду справедливості Європейського Союзу, участь у щорічному Судовому форумі та Щорічному міжнародному форумі з практики Європейського суду з прав людини – ці та інші заходи на різних рівнях сприяють створенню спільних ідей та очікувань від права.

ливо, оскільки існують випадки, коли висока внутрішня правова культура поєднується з низькою зовнішньою правовою культурою. Так, Норвегія має один із найкращих рейтингів у світі щодо захисту верховенства права, однак, Всесвітній проєкт правосуддя (2011) установив, що країна має проблеми, наприклад, із гарантуванням доступу до правосуддя для етнічних меншин та/або іммігрантів [43]. Слід також пам'ятати, що культура судочинства країн, які передбачають залучення непрофесіоналів (присяжних), формується під впливом взаємодії таких осіб з ідеями та очікуваннями щодо права, які панують у суспільстві в цілому.

На думку І. Яковюка, «високий рівень правової культури визначає науково обґрунтоване законодавство, яке характеризує демократична і гуманістична спрямованість, справедливість, відсутність прогалин, внутрішніх суперечностей та неоднозначних приписів, використання оптимальних методів регулювання правовідносин тощо. І навпаки, наявність законів, які не мають правового характеру, застарілих норм та норм, що порушують або обмежують права і свободи громадян, закріплюють свавілля держави, свідчать про низький рівень правової культури» [22, с. 52]. Саме правова культура, як зауважує О. Макеєва, відіграє провідну роль у розбудові правової держави, оскільки вона тісно пов'язана з усіма структурними елементами правової системи, формуванням правосвідомості громадян, баченням держави як суверенної, демократичної та незалежної, усвідомленням взаємозв'язку права та закону [44, с. 66].

У державах, які прагнуть набути членства в інтеграційному міждержавному об'єднанні, зокрема Європейському Союзі, механізм розвитку правової культури повинен передбачати також удосконалення законодавства України шляхом приведення його у відповідність до *aquis comunitar*. Згідно з Угодою про асоціацію [45], адаптація законодавства України до законодавства ЄС полягає у зближенні національного законодавства із європейським правовим порядком, що забезпечить розвиток політичної, підприємницької, соціальної та культурної активності громадян України, економічний розвиток держави, зростання рівня життя населення. Саме тому актуальним завданням вітчизняної юридичної науки, що має також вагоме значення для практики державотворення, є дослідження правової природи адаптації законодавства України до законодавства ЄС та внесення відповідних пропозицій щодо удосконалення законодавства України [46, с. 14].

Поняття правової культури

У сучасній загальнотеоретичній юриспруденції правова культура інтерпретується не лише як окремий елемент правової системи – поступово формується

новий дискурс правової культури, яким охоплюються антропологічні, герменевтичні, аксіологічні та інші аспекти цього феномену. Попри це залишається відкритою проблема розкриття сутності правової культури [20, с. 230].

L. Friedman був першим, хто охарактеризував зміст правової культури як «мережу цінностей і ставлень, що стосуються права, яка визначає, коли, чому і де люди звертаються до закону чи уряду або відвертаються» [3]. Це визначення стало репрезентативним для цілої традиції досліджень правової культури, де акцент робиться на менталітет і на те, що ми можемо назвати ідеями та очікуваннями щодо права [47]. J. Ø. Sunde, у свою чергу, трактує правову культуру як ідеї та очікування стосовно права, реалізовані інституційними практиками [42]. Акцент саме на такій послідовності відрізняє позицію J. Ø. Sunde від трактування J. Bell, який вважає, що інституційні системи та практики передують ідеям [48, с. 7]. На обумовленість правової культури системою правових цінностей указують і українські автори [49, с. 64].

Досить поширеним у вітчизняній теорії права є підхід, який пропонує розгляд правової культури як невід'ємної складової загальної національної культури [50], що становить систему правових цінностей, які відповідають рівню досягнутого суспільством правового прогресу та відображають стан свободи особи, інші найважливіші соціальні цінності у правовій формі [51, с. 17].

Із більш широких позицій підійшли до визначення правової культури Ю. Битяк та І. Яковюк, під якою вони розуміють «систему позитивних проявів правової дійсності, що концентрує в собі досягнення юридичної науки і практики. Вона виступає внутрішньою духовною стороною правової системи і пронизує правосвідомість, право, правовідносини, законність і правопорядок, правотворчу, правозастосовну та інші види правової діяльності» [12, с. 5]. Вказаного підходу дотримуються й деякі західні дослідники. Так, R. Michael зазначає, що правова культура знаходиться між правом та культурою, причому з нечіткими межами в обох напрямках. Вона є тим культурним тлом права, який створює право і який необхідний для надання сенсу закону, включає роль права у суспільстві, роль різних правових джерел, повноваження різних суб'єктів та інститутів тощо [52].

Окрім дискусій навколо визначення поняття правової культури, дослідники не дійдуть згоди також з питання щодо структури цього правового явища. Слід зазначити, що підходи до структури правової культури представників західної правової думки відрізняються від підходів вітчизняних авторів. Так, M. van Hoecke та M. Warrington розкривають це поняття через такі

елементи: права; правові джерела; правові методи; аргументація; легітимація та ідеологія [30].

Ж. Ø. Sunde, у свою чергу, пропонує виокремлювати у структурі правової культури інституційну та інтелектуальну складові, а також шість елементів, які в сукупності становлять модель правової культури. До інституційної складової правової культури (мова йде про інститути, в яких право формується за допомогою різних практик (судових рішень та законодавства)) дослідник відносить два елементи: вирішення конфліктів і створення норми; до інтелектуальної складової (ідеї та очікування щодо права, які впливають на різні практики, що формують право): ідею справедливості; правовий метод, професіоналізацію та інтернаціоналізацію. Аргументуючи свою позицію, Ж. Ø. Sunde зазначає, що судові рішення та законодавство ухвалюються відповідно до уявлень про справедливість, рівність і чесність; вони супроводжуються правовим методом, який забезпечує відповідність застосовуваного права вказаним ідеям та очікуванням. Те, що вважається справедливим і чесним, може відрізнитися у поглядах професійних юристів і непрофесіоналів, отже, рівень професіоналізації правової системи має важливе значення для того, якими будуть ідеї та очікування щодо права. Міжнародний вплив на право також позначається на уявленні та очікуванні щодо права, значить, є одним із правокультурних елементів інтелектуальної структури [42, с. 53; 53].

Проблема зіткнення і зближення правових культур у контексті лінгвістичних питань

Право Європейського Союзу практикується юристами держав-членів, диференційована освіта та досвід яких зумовлені національним законодавством і впливатимуть на їхню концептуалізацію права ЄС. Для того щоб подолати цей легітимізм, юристи повинні навчитися мислити нейтральними метакатегоріями ЄС, що ґрунтуються на правовій культурі ЄС і дають змогу забезпечити єдину концептуалізацію права ЄС [54, с. 19; 55, с. 28].

Правова культура Європейського Союзу постає через переклад як гібридний наднаціональний загальноєвропейський конструкт із взаємною залежністю від національних правових культур. Спільна культура ЄС ґрунтується на первинних текстах договорів, які обговорюються та підписуються державами-членами [56]. При цьому, як зазначають V. Sosoni та Ł. Biel, перетин права та мови в контексті ЄС відзначається надзвичайною складністю на теоретичному, методологічному, процедурному, політичному та практичному рівнях¹ і створює живильне середовище для парадоксів, компромісів

¹ Не слід забувати, що мовне розмаїття Європи є «невід'ємною частиною європейської культурної ідентичності»; «основною цінністю»; «базовим принципом ЄС» [57].

і напруженості, зокрема щодо взаємодії наднаціональних і національних елементів. Слід погодитися з указаними авторами в тому, що поява гібридної наднаціональної правової культури ЄС є результатом багатоступеневого опосередкування та фільтрації права через численні офіційні мови ЄС, а також пов'язані з ними національні правові культури [58, с. 1–2].

На думку J. Bell, право – це щось більше, ніж просто система правил чи правових стандартів. Ці правила діють у контексті інститутів, професій та цінностей, які разом утворюють «правову культуру» [48]. Характеризують правову культуру також як «право в дії» [54, с. 10].

Історія неодноразово доводила, навіть якщо писані закони виглядатимуть так само, як і закони країни-експортера, те, як вони будуть розумітися і застосовуватися країною-імпортером, безпосередньо залежить від правового й культурного фону цієї країни [59, с. 34–39], адже культурний вимір права складається з моделей тлумачення та поведінкових рутин щодо права [60]. F. S. C. Northrop з цього приводу попереджав: «...при впровадженні іноземних правових і політичних норм у будь-яке суспільство ці норми стануть ефективними і приживуться лише в тому випадку, якщо вони включатимуть принаймні частину норм і філософії рідного суспільства», і «це означає, що нинішня практика нав'язування суто західних світських правових і політичних систем африканським, близькосхідним і азійським суспільствам без включення в ці системи принаймні деяких основних факторів традиційної філософії живого права місцевих людей, швидше за все, скінчиться провалом» [61, с. 657–658].

Розвиваючи цю думку, В. Beveridge та U. Kischel звертають увагу на зв'язок між мовами та правовими системами (як відомо, мова є потенційним мостом між правовими культурами), а також проблеми, які постають при спробі перекладу юридичних документів з однієї мови на іншу [59, с. 102–136; 62]. Ця проблема з усією гостротою постала перед юристами-професіоналами і юристами-науковцями з середини 1970-х рр. у зв'язку із вступом Великої Британії до складу Європейських співтовариств. Розпочався процес гармонізації між двома правовими сім'ями, причому за основу було взято головним чином комплекс загальноєвропейських принципів і цінностей, який формувався і розвивався протягом двадцяти років у межах романо-германської правової сім'ї, зокрема під впливом французької правової традиції.

Забезпечення точного юридичного перекладу з французької (мова оригіналу) на англійську мову (мову перекладу) стало «найвищим лінгвістичним викликом», оскільки переклад юридичних текстів завжди потребує більше часу й навичок і він коштує дорожче, адже юридична мова є комунікацією

спеціального призначення між фахівцями, тим самим виключаючи комунікацію між юристами та неюристами (аналогічна ситуація має місце в медицині)) [63, с. 177]. Зростання кількості офіційних мов лише надало гостроти цій проблемі: Генеральний директорат з питань перекладу Європейської Комісії налічує сьогодні близько 2200 осіб, а щорічні витрати на його утримання становлять 541 млн євро [64, с. 36].

Очевидно, що перекладач юридичних текстів має бути висококваліфікованим спеціалістом як у галузі лінгвістики, так і права [65, с. 4]. Крім того, для кращого розуміння юридичних термінів і понять, а також контексту, в якому їх вжито, потрібна добра обізнаність перекладача у тонкощах правових систем обох країн або навіть правових сімей, до яких вони належать, для того, щоб зрозуміти юридичні терміни та поняття, що містяться у вихідному тексті, та передати їх найбільш зрозумілою і точною мовою для читачів тексту перекладу. При цьому перекладач повинен зважати також на те, що правові поняття мають певний ступінь нестабільності, оскільки юридичні терміни можуть набувати різних змістових значень із плином часу (відбувається модернізація юридичної термінології), адже національні правові системи постійно розвиваються.

Юридична термінологія варіюється від країни до країни, залишаючись специфічною для кожного суспільства, яке було засноване на різних соціокультурних елементах, зокрема різних правових традиціях, стилях мислення, ідеологіях, концепціях, юридичних техніках тощо¹. Як наслідок, юридичні терміни не можна автоматично переносити з однієї правової системи в іншу. У цьому зв'язку постає питання щодо дотримання «букви» або «духу» тексту мовою оригіналу, а отже, вибору різних методологій та типу перекладу юридичного тексту [39, с. 147–154].

Щоправда, існує альтернатива – використання юридичної англійської мови при укладанні міжнародних правових документів. Цей шлях начебто створює проблеми іншого порядку – юридична англійська мова тісно пов'язана з системою загального права, причому так, що юристові, який не є фахівцем у галузі загального права, важко зрозуміти її або зрозуміти так само, як це зробив би юрист, який спеціалізується на континентальному праві [59, с. 102–136; 62]. На існування цієї проблеми вказував ще М. Вебер, який акцентував увагу на значних культурних відмінностях всередині західного права, особливо між цивільним і загальним правом. Попри ці проблеми,

¹ Як відомо, відмінність між правом і справедливістю є істотною в англійському праві, але не має аналога в романо-германській правовій сім'ї. Іншим прикладом є дихотомія між приватним і публічним правом, яка властива континентальному праву, тоді як для англійського права ця концепція є відносно новою і має обмежене використання.

починаючи з 2006 р. значна частина документів існує лише основною процесуальною мовою – англійською, яка замінила в цій ролі французьку.

Однією з переваг використання юридичної англійської мови для вираження права ЄС є те, що вона є корисним інструментом для просування правової культури ЄС та єдиного тлумачення права ЄС [54, с. 20]. Англійська мова стала основною мовою на етапі підготовки законопроектів (так, приблизно 95 % законодавства, прийнятого в рамках процедури спільного ухвалення рішень, викладено англійською мовою). Слід зазначити, що законодавство не тільки викладено англійською, а й зазвичай воно обговорюється, вивчається та переглядається цією мовою. Отже, англійська мова стала де-факто *lingua franca* Європейського Союзу, який поступово зміщувався в бік «одномовності» [54; 57; 66].

Очевидно, що політика ЄС щодо інституційної багатомовності містить розбіжності між нормативно закріпленим фундаментальним принципом та його практичним втіленням. Така політика почала формуватися у 1958 р., коли було прийнято перший регламент 1/1958/ЄЕС [67], що визначив чотири офіційні та робочі мови Європейських співтовариств: датську, французьку, німецьку та італійську. Сьогодні таких мов 24, при тому, що в ЄС існує 80 регіональних мов.

Для громадян ЄС запроваджено програму-перекладача, яка включає 1 млн слів та сталих виразів з усіх офіційних мов Європейського Союзу. За допомогою цієї програми громадяни ЄС можуть перекласти будь-який офіційний документ рідною йому мовою. Важливим напрямом мовної політики ЄС є політика у сфері навчання іноземних мов (Language Learning Policies), яка сприяє якійсій мовній підготовці населення Європейського Союзу. Такий досвід потребує ретельного вивчення й запровадження в Україні з огляду на прискорення процесу її інтеграції до ЄС.

Обов'язковим для перекладу на всі офіційні мови є законодавство ЄС. Стосовно діяльності інституцій ЄС, то вони самостійно визначають для себе мови комунікації для внутрішніх потреб. Так, Європейська Комісія використовує англійську, французьку та німецьку мови, тоді як ЄЦБ – лише англійську мову. Відхід від принципу інституційної багатомовності пояснюється тим, що Суд ЄС у низці своїх рішень погодився з Європейською Комісією і Радою, які посилалися на ст. 344 ДФЄС, яка делегує Раді повноваження визначати правила, що регулюють діяльність інституцій. Подальша дискреція дозволяє Раді відступати від Регламенту Ради 1/1958/ЄЕС на основі розумного балансування залучених інтересів, включаючи бюджетні інтереси. Отже, принцип мовної рівності в ЄС є не абсолютним, а віднос-

ним принципом. Група високого рівня з питань багатомовності погодилася з тим, що з міркувань практичності та ефективності європейські інституції мають право застосовувати внутрішні стратегії впорядкування, якщо вони належним чином враховують свої «політичні пріоритети» [57].

Слід зазначити, що проблеми виникають не лише у разі контакту двох правових культур, що спираються на різні мови, – існують вони і в рамках різних правових культур, які начебто об'єднані однією мовою. U. Kischel звертає увагу на те, що насправді існує декілька німецьких юридичних мов, зокрема, в Німеччині, Австрії, Швейцарії, Бельгії та Італії. Аналогічний список, звичайно, буде довшим для англійської мови. Як наслідок, існує відмінність між юридичним перекладом, наприклад, з англійської на австрійську німецьку або з американської англійської на німецьку німецьку [64, с. 9].

Існування режиму багатомовного законодавства ускладнює діяльність суду, який повинен вирішувати спори щодо застосування того чи іншого закону в конкретній ситуації. Проблеми, що виникають під час перекладу таких документів, вирішуються відповідно до правила Віденської конвенції про право міжнародних договорів (п. 4 ст. 33): «коли порівняння автентичних текстів виявляє розбіжність у значенні, яку застосування статей 31 і 32 не усуває, приймається значення, що найкраще узгоджує тексти з урахуванням об'єкта і мети договору» [68].

Проблема багатомовного законодавства є особливо актуальною для Європейського Союзу: якщо мовні інтерпретації того самого правового акта означають змістовно різні речі для громадян ЄС, що проживають у різних державах-членах, чи-то через правові, культурні або мовні відмінності між ними, інтеграційний проєкт зрештою не може бути успішним, оскільки не буде забезпечене верховенство права, якого дотримуватимуться учасники. Тому правило, сформульоване у Віденській конвенції, використовується і в праві ЄС, зокрема Європейським Судом справедливості¹.

J. Lambert зазначає, що мова донедавна в канонічних академічних традиціях вважалася складовою законодавства та правових традицій, а тому переклад, як правило, розглядався лише як цікавий, але маргінальний компонент у різних програмах, присвячених праву [64]. Однак слід погодитися з тим, що переклад завжди включає в себе щось більше, аніж просто мову; він,

¹ Таке правило ілюструє ситуація з положенням преамбули Хартії основних прав ЄС. Якщо в англійській та французькій версії Хартії має місце посилання на «духовно-моральну спадщину» в Європі, то в німецькій версії – на «духовно-релігійну спадщину». Слід зазначити, що посилання на релігію не містять версії Хартії і на всіх інших офіційних мовах ЄС. У підсумку при тлумаченні цього положення Преамбули Хартії враховується саме посилання на «духовно-моральну», а не «духовно-релігійну спадщину» [69–71].

як правило, включає більше ніж одну мову, оскільки значні за обсягом фрагменти більшості конституцій, кодексів та законів було запозичено й перекладено з попередніх текстів, які виступали своєрідними «правовими моделями» (наприклад, законодавство Римської і Візантійської імперій, Кодекс Наполеона, Німецьке Цивільне Уложення тощо).

Висновки

Цінність поняття «правова культура» полягає в тому, що воно допомагає краще зрозуміти право в дії, його втілення в інституційних та схожих із ними практиках, адже ідеї та очікування від права та правових інститутів, які забезпечують його функціонування, часто ставляться під сумнів і можуть змінюватися у процесі зіткнення з іншими, конкуруючими ідеями, очікуваннями і практиками, пов'язаними з правом.

Правокультурний підхід допомагає нам зрозуміти, як національні правові культури реагують на поточні зміни, і шляхом зіставлення минулих та сучасних процесів виокремити ті фактори і механізми, які запускають або стримують зміни в правовій сфері.

Політика щодо інституційної багатомовності в інтеграційних об'єднаннях, зокрема в Європейському Союзі, містить розбіжності між нормативно закріпленим фундаментальним принципом та його практичним втіленням. Обов'язковим для перекладу на всі офіційні мови є законодавство інтеграційного об'єднання, тоді як його інституції самостійно визначають для себе мови комунікації для внутрішніх потреб. Поширеною є також практика використання юридичної англійської мови при укладанні міжнародних правових документів.

Реформи в правовій сфері, зумовлені адаптацією вітчизняного законодавства і юридичних практик до законодавства і практик ЄС, потребують розширення правової поінформованості суспільства як передумови соціально-правової активності, модернізації чинних систем правового виховання та освіти.

Список використаних джерел

- [1] Тацій В. Я., Тодика Ю. М., Данильян О. Г. та ін. Конституційно-правові засади становлення української державності / за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Тодики. Харків : Право, 2003. 256 с.
- [2] Hunt M. The Human Rights Act and Legal Culture: The Judiciary and the Legal Profession. *Journal of Law and Society*. 1999. No. 26. P. 86–102. <https://doi.org/10.1111/1467-6478.00117>.
- [3] Friedman L. Legal Culture and Social Development. *Law and Society Review*. 1969. Vol. 4, issue 1. P. 29–44.

- [4] Hagerup F. Ret og kultur i det nittende aarhundrede, bd. 21 i Aa. Friis (red.): Det nittende Aarhundrede skildret af nordiske Videnskabsmænd. København, 1919.
- [5] Toharia J. Exploring Legal Culture: A Few Cautionary Remarks from Comparative Research. In R. Gordon & M. Horwitz (Eds.). *Law, Society, and History: Themes in the Legal Sociology and Legal History of Lawrence M. Friedman*. Cambridge : Cambridge University Press, 2011. P. 90–100. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511921629.007>.
- [6] Visegrády A. On European legal cultures Sobre a cultura jurídica europeia. *Revista Brasileira de Estudos Políticos. Belo Horizonte*. 2013. Vol. 107. P. 13–42. <https://doi.org/10.9732/P.0034-7191.2013v107p13>.
- [7] Коба М. Правова культура як предмет вивчення теоретико-правовою наукою. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 4. С. 178–182.
- [8] Ariens M. Modern Legal Times: Making a Professional Legal Culture. *The Journal of American Culture*. 2004. Vol. 15, issue 1. P. 25–35. <https://doi.org/10.1111/j.1542-734X.1992.00025.x>.
- [9] Merry S. What is Legal Culture? An Anthropological Perspective. *Journal of Comparative Law*. 2012. Vol. 5, issue 2. P. 40–58.
- [10] Nelken D. Thinking About Legal Culture. *Asian Journal of Law and Society*. 2014. Vol. 1, issue 2. P. 255–274. <https://doi.org/10.1017/als.2014.15>.
- [11] Watson A. Legal Change: Sources of Law and Legal Culture. *University of Pennsylvania Law Review*. 1983. Vol. 131, issue 5. P. 1121–1157. <https://doi.org/10.2307/3311936>.
- [12] Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства : монографія / за ред. Ю. П. Битяка, І. В. Яковюка. Харків : Право, 2007. 248 с.
- [13] Власенко В. П. Генезис поняття «правова культура» у працях вітчизняних та зарубіжних вчених. *Часопис Академії адвокатури України*. 2010. № 9. С. 1–9.
- [14] Ганзенко О. О. Правова культура особи в умовах розбудови правової держави Україна. *Вісник Запорізького юридичного інституту*. 1999. № 2. С. 279–284.
- [15] Герасіна Л. М., Данильян О. Г., Дзьобань О. П. та ін. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні : монографія. Харків : Право, 2009. 352 с.
- [16] Максимов С. І. Українська правова культура: ціннісний вимір. *Державне будівництво та місцеве самоврядування* : зб. наук. праць. Харків : Право, 2007. Вип. 14. С. 15–21.
- [17] Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність : монографія. Харків : Право, 2008. 288 с.
- [18] Підлісний Є. В. Характеристика поняття «правова культура» через призму методологічних підходів. *World Science*. 2018. № 10(38). Vol. 2. С. 23–28.
- [19] Попадинець Г. Правова культура як важливий елемент правової системи України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2014. № 782. С. 123–128.
- [20] Проць О. Збереження самобутності національної правової культури в умовах євроінтеграції та глобалізації. *Підприємство, господарство і право*. 2017. № 12. С. 229–232.
- [21] Яковюк І. Генезис правової культури об'єднаної Європи. *Право України*. 2008. № 11. С. 114–120.
- [22] Яковюк І. В. Правова культура і її вплив на розвиток правової системи. *Вісник Академії правових наук України*. 2008. № 1. С. 43–56.

- [23] Friedman L. M. Is There a Modern Legal Culture? *Ratio Juris*. 1994. No. 7. P. 117–131. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9337.1994.tb00172.x>.
- [24] Glenn H. P. La civilisation de la common law. *Revue internationale de droit comparé*. 1993. Vol. 45, issue 3. P. 559–575. <https://doi.org/10.3406/ridc.1993.4727>.
- [25] Яковюк І. В. Правова культура в умовах глобалізації та європейської інтеграції. *Державне будівництво та місцеве самоврядування* : зб. наук. праць. Харків : Право, 2007. № 13. С. 3–16.
- [26] Visegrady A. A jog-és állambölceselet alapjai (The grounds of the theory of law and state). Budapest-Pécs : Dalyg-Campus, 2000.
- [27] Friedman L. M. Law and society. Englewood Cliff s: Prentice Hall, 1977. P. xiii + 177.
- [28] De Sousa Santos B. Globalization, Nation-States, and the Legal Field: From Legal Diaspora to Legal Ecumenism? In *Toward a New Legal Common Sense: Law, Globalization, and Emancipation (Law in Context)*. Cambridge : Cambridge University Press, 2020. P. 196–369. <https://doi.org/10.1017/9781316662427.007>.
- [29] Church Th. W. Examining Local Legal Culture. *American Bar Foundation Research Journal*. 1985. Vol. 10, issue. 3. P. 449–518.
- [30] Van Hoecke M., Warrington M. Legal culture, legal paradigms and legal doctrine: Towards a new model for comparative law. *International and Comparative Law Quarterly*. 1998. No. 3. P. 495–536.
- [31] Watson A. Legal Transplants. An Approach to Comparative Law. Edinburgh : Scottish Academic Press, 1974. 106 p.
- [32] Bell J. French Legal Cultures. London : Butterworths, 2001. xxiii. 257 p.
- [33] Gibson J. L., & Caldeira G. A. The Legal Cultures of Europe. *Law & Society Review*. 1996. Vol. 30, issue 1. P. 55–85. <https://doi.org/10.2307/3054034>.
- [34] Mańko R. The Culture of Private Law in Central Europe after Enlargement: A Polish Perspective. *European Law Journal*. 2005. No. 11. P. 527–548.
- [35] Nylund A. Europeanisation of Nordic Civil Procedure: Does the Map Match the Terrain? *Rethinking Nordic Courts* ; Editors L. Ervo, P. Letto-Vanamo, A. Nylund. *Ius Gentium: Comparative Perspectives on Law and Justice. Springer imprint*. 2021. Vol. 90. P. 109–131.
- [36] Barnard C. Reciprocity, homogeneity and loyal cooperation: dealing with recalcitrant national courts? In: *The EFTA Court (ed) The EEA and the EFTA courts. Decentered integration*. Hart, Oxford, 2014. P. 151–168.
- [37] Яковюк І., Анісімова Г., Трагнюк О. Європеїзація екологічного права держав-членів Європейського Союзу. *Проблеми законності*. 2022. Вип. 158. С. 82–109. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.158.263248>.
- [38] Rosen L. The Anthropology of Justice: Law as Culture in Islamic Society. Cambridge ; New York : Cambridge University Press, 1989. xvi. 101 p.
- [39] Jeanpierre E. The pitfalls of legal translations between legal systems from two different legal families: a focus on translations of French legal material into English. *Lapland Law Review*. 2011. Vol. 1, issue 1. P. 144–164.
- [40] Geertz C. Local Knowledge: Further Essays in Interpretive Anthropology. Basic Books, 1983. 256 p.
- [41] Richland J. B. Arguing with Tradition: The Language of Law in Hopi Tribal Court. *University of Chicago Press*, 2008. 187 p.

- [42] Sunde J.Ø. The History of Nordic Legal Culture and Court Culture: The Story of What Should not Have Been, but Still Came to Be. *Ius Gentium: Comparative Perspectives on Law and Justice*. Series (IUSGENT). 2021. Vol. 90. P. 49–67.
- [43] Vargas A. M. & Eström K. Navigating Legal Cultures. The limits of Self-help in the Provision of Legal Aid for Immigrants in Norway. URL: https://www.academia.edu/4114666/Navigating_Legal_Cultures (дата звернення: 01.12.2022).
- [44] Макеєва О. М. Правова культура як елемент правової системи. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 4. С. 64–67.
- [45] Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 01.12.2022).
- [46] Яковюк І. В. Адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу: проблеми реалізації. *Державне будівництво та місцеве самоврядування : зб. наук. праць*. Харків : Право. 2012. № 24. С. 37–49.
- [47] Cotterrell R. Comparative law and legal culture. In: Reimann M., Zimmermann R. (Eds.). *The Oxford handbook of comparative law*. Oxford University Press. Oxford, 2019. P. 710–733.
- [48] Bell J. Judiciaries within Europe: A Comparative Review. *Cambridge Studies in International and Comparative Law*, 2006. Series Number 47. 420 p.
- [49] Сидоренко О. О., Кухарчук А. В., Ткаченко О. Р. Правова культура: поняття, склад та її стан в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 4. С. 62–64.
- [50] Franck T. M. The Legal Culture and the Culture Culture. *Proceedings of the Annual Meeting American Society of International Law*. 1999. No. 93. P. 271–278.
- [51] Коваленко Н. Ю. Сутність взаємозв'язку правової культури та правового виховання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2016. Вип. 38, т. 1. С. 15–18.
- [52] Michaels R. Legal Culture, in Oxford Handbook of European Private Law. Basedow, Hopt, Zimmermann eds. *Oxford University Press*, 2011.
- [53] Rendezvous of European legal cultures. Jørn Øyrehagen Sunde, Knut Einar Skodvin. (Eds.). Bergen, Fagbokforlaget, 2010. P. 11–28.
- [54] Bajčić M. The Role of EU Legal English in Shaping EU Legal Culture. *International Journal of Language & Law*. 2018. Vol. 7. P. 8–24. <https://doi.org/10.14762/jll.2018.008>.
- [55] Graziadei M. Law, Language and Multilingualism in Europe: The Call for a New Legal Culture. In Šarčević (Ed.). *Language and Culture in EU Law. Multidisciplinary Perspectives*. Farnham : Ashgate. 2015. P. 17–33.
- [56] Robertson C. EU Multilingual Law: Interfaces of Law, Language and Culture. In Šarčević (Ed.). *Language and Culture in EU Law. Multidisciplinary Perspectives*. Farnham : Ashgate, 2015. P. 33–53.
- [57] Baaij C. J. W. The EU Policy on Institutional Multilingualism: Between Principles and Practicality. *The International Journal of Language and Law*. 2012. No. 1. <https://doi.org/10.14762/jll.2012.n3>.
- [58] Sосoni V. and Biel Ł. EU Legal Culture and Translation. *International Journal of Language & Law*. 2018. Vol. 7. P. 1–7. <http://dx.doi.org/10.14762/jll.2018.001>.
- [59] Beveridge B. J. How culture, law, and language are all barriers to effective cross-cultural legal communication, specifically international commercial contracts (T). University of British Columbia. 1998. 206 p. <https://doi.org/10.14288/1.0077531>.

- [60] Gessner V. Global Legal Interaction and Legal Cultures. *Ratio Juris*. 1994. 7. P. 132–145. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9337.1994.tb00173.x>.
- [61] Northrop F.S.C. The Comparative Philosophy of Comparative Law. *Cornell Law Quarterly*, 1960. Vol. 45. P. 617–658.
- [62] Kischel U. Legal Cultures – Legal Languages. In: Olsen, F., Lorz, A., Stein, D. (Eds.). *Translation Issues in Language and Law*. Palgrave Macmillan, London, 2009. https://doi.org/10.1057/9780230233744_2.
- [63] Harvey M. What's so Special about Legal Translation? *Meta: Translators' Journal*. 2002. Vol. 47, issue 2. P. 177–185. <https://doi.org/10.7202/008007ar>.
- [64] Translation Issues in Language and Law. F. Olsen, R. A. Lorz, R. Lorz, D. Stein. (Eds.). Palgrave Macmillan, 2009. 239 p.
- [65] Weston M. An English Reader's Guide to the French Legal System, 2nd ed. London : Berg Publishers, 1991. 155 p.
- [66] Dragone S. The Quality of Community Legislation and the Role of the European Commission Legal Revisers. In Pozzo, B. & Jacometti, V. (Eds.). *Multilingualism and the Harmonization of European Law*. Alphen aan den Rijn: Kluwer Law International. 2006.
- [67] EEC Council: Regulation No 1 determining the languages to be used by the European Economic Community. URL: [https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/1958/1\(1\)/oj](https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/1958/1(1)/oj) (last accessed: 01.12.2022).
- [68] Vienna Convention on the Law of Treaties 1969. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/1_1_1969.pdf (last accessed: 01.12.2022).
- [69] Charter of fundamental rights of the European Union (2000/C 364/01). URL: https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf (last accessed: 01.12.2022).
- [70] Charte des droits fondamentaux de l'Union Européenne (2000/C 364/01). URL: https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_fr.pdf (last accessed: 01.12.2022).
- [71] Charta der Grundrechte der Europäischen Union (2000/C 364/01). URL: https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_de.pdf. (last accessed: 01.12.2022).

References

- [1] Tatsiy, V.Ya., Todika, Yu.M., Danilian, O.G. et al. (2003). *Constitutional and legal principles of the formation of Ukrainian statehood*. V.Ya. Tatsiy, Yu.M. Todika (Ed.). Kharkiv: Pravo.
- [2] Hunt, M. (1999). The Human Rights Act and Legal Culture: The Judiciary and the Legal Profession. *Journal of Law and Society*, 26: 86-102. <https://doi.org/10.1111/1467-6478.00117>
- [3] Friedman, L. (1969). Legal Culture and Social Development. *Law and Society Review*, 4(1), 29-44.
- [4] Hagerup, F. (1919). Ret og kultur i det nittende aarhundrede, bd. 21 i Aa. Friis (red.): Det nittende Aarhundrede skildret af nordiske Videnskabsmænd. København.
- [5] Toharia, J. (2011). Exploring Legal Culture: A Few Cautionary Remarks from Comparative Research. In R. Gordon & M. Horwitz (Eds.). *Law, Society, and History: Themes in the Legal Sociology and Legal History of Lawrence M. Friedman*. Cambridge : Cambridge University Press (pp. 90-100). <https://doi.org/10.1017/CBO9780511921629.007>.
- [6] Visegrády, A. (2013). On European legal cultures Sobre a cultura jurídica europeia. *Revista Brasileira de Estudos Políticos. Belo Horizonte*, 107, 13-42. <https://doi.org/10.9732/P.0034-7191.2013v107p13>.

- [7] Koba, M. (2019). Legal culture as a subject of study by theoretical and legal science. *Entrepreneurship, economy and law*, 4, 178-182.
- [8] Ariens, M. (2004). Modern Legal Times: Making a Professional Legal Culture. *The Journal of American Culture* 15(1), 25-35. <https://doi.org/10.1111/j.1542-734X.1992.00025.x>.
- [9] Merry, S. (2012). What is Legal Culture? An Anthropological Perspective. *Journal of Comparative Law*, 5(2), 40-58.
- [10] Nelken, D. (2014). Thinking About Legal Culture. *Asian Journal of Law and Society*, 1(2), 255-274. <https://doi.org/10.1017/als.2014.15>.
- [11] Watson, A. (1983). Legal Change: Sources of Law and Legal Culture. *University of Pennsylvania Law Review*, 131(5), 1121-1157. <https://doi.org/10.2307/3311936>.
- [12] Legal culture in the conditions of formation of civil society. Y.P. Bytyak, I.V. Yakovyuk (Eds.). Kharkiv: Pravo.
- [13] Vlasenko, V.P. (2010). Genesis of the concept “legal culture” in the works of domestic and foreign scientists. *Journal of the Academy of Advocacy of Ukraine*, 9, 1-9.
- [14] Ganzenko, O.O. (1999). Legal culture of a person in the conditions of development of the rule of law in Ukraine. *Bulletin of Zaporizhzhya Law Institute*, 2, 279-284.
- [15] Gerasina, L.M., Danilyan, O.G., Dzoban, O.P. et al. (2009). *Legal consciousness and legal culture as the basic factors of the state-building process in Ukraine*. Kharkiv: Pravo.
- [16] Maximov, S.I. (2007). Ukrainian legal culture: value dimension. *State building and local self-government*. Kharkiv: Pravo, 14, 15-21.
- [17] Kalynovskyi, Yu.Yu. (2008). Legal consciousness of Ukrainian society: genesis and modernity. Kharkiv: Pravo.
- [18] Pidlisnyi, E.V. (2018). Characteristics of the concept of “legal culture” through the prism of methodological approaches. *World Science*, 10(38), 2, 23-28.
- [19] Popadynets, G. (2014). Legal culture as an important element of the legal system of Ukraine. *Bulletin of the National University “Lviv Polytechnic”*. *Legal sciences*, 782, 123-128.
- [20] Prots, O. (2017). Preservation of the originality of national legal culture in the context of European integration and globalization. *Enterprise, economy and law*, 12, 229-232.
- [21] Yakoviyk, I. (2008). Genesis of the legal culture of the united Europe. *Law of Ukraine*, 11, 114-120.
- [22] Yakoviyk, I.V. (2008). Legal culture and its influence on the development of the legal system. *Bulletin of the Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 1, 43-56.
- [23] Friedman, L.M. (1994). Is There a Modern Legal Culture? *Ratio Juris*, 7, 117-131. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9337.1994.tb00172.x>.
- [24] Glenn, H.P. (1993). La civilisation de la common law. *Revue internationale de droit comparé*, 45(3), 559-575. <https://doi.org/10.3406/ridc.1993.4727>.
- [25] Yakoviyk, I.V. (2007). Legal culture in the context of globalization and European integration. *State building and local self-government: a collection of scientific papers*. Kharkiv: Pravo, 13, 3-16.
- [26] Visegrady, A. (2000). A jog-és állambölcsélet alapjai (The grounds of the theory of law and state). Budapest-Pécs: Dalyg-Campus.
- [27] Friedman, L.M. (1977). *Law and society*. Englewood Cliffs: Prentice Hall, xiii + 177.
- [28] De Sousa Santos, B. (2020). Globalization, Nation-States, and the Legal Field: From Legal Diaspora to Legal Ecumenism? In *Toward a New Legal Common Sense: Law, Globalization, and Emancipation* (Law in Context), (pp. 196-369). Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781316662427.007>.

- [29] Church, Th.W. (1985). Examining Local Legal Culture. *American Bar Foundation Research Journal*, 10(3), 449-518.
- [30] Van Hoecke M., Warrington, M. (1998). Legal culture, legal paradigms and legal doctrine: Towards a new model for comparative law. *International and Comparative Law Quarterly*, 3, 495-536.
- [31] Watson, A. (1974). *Legal Transplants. An Approach to Comparative Law*, Edinburgh, Scottish Academic Press.
- [32] Bell, J. (2001). *French Legal Cultures*. London: Butterworths. xxiii, 257 p.
- [33] Gibson, J.L., & Caldeira, G.A. (1996). The Legal Cultures of Europe. *Law & Society Review*, 30(1), 55-85. <https://doi.org/10.2307/3054034>.
- [34] Mańko, R. (2005). The Culture of Private Law in Central Europe after Enlargement: A Polish Perspective. *European Law Journal*, 11, 527-548.
- [35] Nylund, A. (2021). Europeanisation of Nordic Civil Procedure: Does the Map Match the Terrain? *Rethinking Nordic Courts*. L. Ervo, P. Letto-Vanamo, A. Nylund (Eds.). *Ius Gentium: Comparative Perspectives on Law and Justice*. Springer imprint, 90, 109-131.
- [36] Barnard, C. (2014). Reciprocity, homogeneity and loyal cooperation: dealing with recalcitrant national courts? In: *The EFTA Court (ed). The EEA and the EFTA courts. Decentered integration*, pp. 151-168. Hart, Oxford.
- [37] Yakoviyk, I., Anisimova, H., & Tragniuk, O. (2022). Europeanization of Environmental Law of the European Union Member States. *Problems of Legality*, 158, 82-109. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.158.263248>.
- [38] Rosen, L. (1989). *The Anthropology of Justice: Law as Culture in Islamic Society*. Cambridge; New York: Cambridge University Press, xvi, 101 p.
- [39] Jeanpierre, E. (2011). The pitfalls of legal translations between legal systems from two different legal families: a focus on translations of French legal material into English. *Lapland Law Review*, 1(1), 144-164.
- [40] Geertz, C. (1983). *Local Knowledge: Further Essays in Interpretive Anthropology*. Basic Books.
- [41] Richland, J.B. (2008). *Arguing with Tradition: The Language of Law in Hopi Tribal Court*. University of Chicago Press.
- [42] Sunde, J.Ø. (2021). The History of Nordic Legal Culture and Court Culture: The Story of What Should not Have Been, but Still Came to Be. *Ius Gentium: Comparative Perspectives on Law and Justice*. Series (IUSGENT), 90, 49-67.
- [43] Vargas, A.M. & Eström K. Navigating Legal Cultures. The limits of Self-help in the Provision of Legal Aid for Immigrants in Norway. Retrieved from https://www.academia.edu/4114666/Navigating_Legal_Cultures.
- [44] Makeieva, O.M. (2012). Legal culture as an element of the legal system. *Journal of Kyiv University of Law*, 4, 64-67.
- [45] Association Agreement between Ukraine, of the one part, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States, of the other part. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text.
- [46] Yakoviyk, I.V. (2012). Adaptation of Ukrainian legislation to the legislation of the European Union: problems of implementation. *State building and local self-government: a collection of scientific papers*. Kharkiv: Pravo, 24, 37-49.
- [47] Cotterrell, R. (2019). Comparative law and legal culture. In: Reimann M, Zimmermann R (eds) *The Oxford handbook of comparative law*. Oxford University Press, Oxford, 710-733.

- [48] Bell, J. (2006). *Judiciaries within Europe: A Comparative Review*. Cambridge Studies in International and Comparative Law, Series Number 47.
- [49] Sydorenko, O.O., Kukharchuk, A.V., Tkachenko, O.R. (2021). Legal culture: concept, composition and its state in Ukraine. *Legal scientific electronic journal*, 4, 62-64.
- [50] Franck, T.M. (1999). The Legal Culture and the Culture Culture. *Proceedings of the Annual Meeting (American Society of International Law)*, 93, 271-278.
- [51] Kovalenko, N.Y. (2016). The essence of the relationship between legal culture and legal education. *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series PRAVO*, 38(1), 15-18.
- [52] Michaels, R. (2011). Legal Culture, in Oxford Handbook of European Private Law. Basedow, Hopt, Zimmermann eds., *Oxford University Press*.
- [53] Rendezvous of European legal cultures. (2010). Jørn Øyrehaugen Sunde, Knut Einar Skodvin (Eds.) (pp. 11-28). Bergen, Fagbokforlaget.
- [54] Bajčić, M. (2018). The Role of EU Legal English in Shaping EU Legal Culture. *International Journal of Language & Law*, 7, 8-24. <https://doi.org/10.14762/jll.2018.008>.
- [55] Graziadei, M. (2015). Law, Language and Multilingualism in Europe: The Call for a New Legal Cul-ture. In Šarčević (Ed.). *Language and Culture in EU Law. Multidisciplinary Perspectives*, pp. 17-33. Farnham: Ashgate.
- [56] Robertson, C. (2015). EU Multilingual Law: Interfaces of Law, Language and Culture. In Šarčević (Ed.). *Language and Culture in EU Law. Multidisciplinary Perspectives*, (pp. 33-53) Farnham: Ashgate.
- [57] Baaij, C.J.W. (2012). The EU Policy on Institutional Multilingualism: Between Principles and Practicality. *The International Journal of Language and Law*, 1. <https://doi.org/10.14762/jll.2012.n3>.
- [58] Sosoni V. and Biel L. (2018). EU Legal Culture and Translation. *International Journal of Language & Law*, 7, 1-7. DOI: <http://dx.doi.org/10.14762/jll.2018.001>.
- [59] Beveridge, B.J. (1998). How culture, law, and language are all barriers to effective cross-cultural legal communication, specifically international commercial contracts (T). University of British Columbia. <https://doi.org/10.14288/1.0077531>.
- [60] Gessner, V. (1994). Global Legal Interaction and Legal Cultures. *Ratio Juris*, 7, 132-145. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9337.1994.tb00173.x>.
- [61] Northrop, F.S.C. (1960). The Comparative Philosophy of Comparative Law. *Cornell Law Quarterly*, 45, 617-658.
- [62] Kischel, U. (2009). Legal Cultures – Legal Languages. In: Olsen, F., Lorz, A., Stein, D. (Eds.). *Translation Issues in Language and Law*. Palgrave Macmillan, London. https://doi.org/10.1057/9780230233744_2.
- [63] Harvey, M. (2002). What's so Special about Legal Translation? *Meta: Translators' Journal*, 47(2), 177-185. <https://doi.org/10.7202/008007ar>.
- [64] *Translation Issues in Language and Law*. (2009). F. Olsen, R. A. Lorz, R. Lorz, D. Stein (Eds.). Palgrave Macmillan.
- [65] Weston, M. (1991). *An English Reader's Guide to the French Legal System*, 2nd ed. London: Berg Publishers.
- [66] Dragone, S. (2006). The Quality of Community Legislation and the Role of the European Commission Legal Revisers. In Pozzo, B. & Jacometti, V. (Eds.). *Multilingualism and the Harmonization of European Law*. Alphen aan den Rijn: Kluwer Law International.

- [67] EEC Council: Regulation No 1 determining the languages to be used by the European Economic Community. Retrieved from [https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/1958/1\(1\)/oj](https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/1958/1(1)/oj).
- [68] Vienna Convention on the Law of Treaties 1969. Retrieved from https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/1_1_1969.pdf.
- [69] Charter of fundamental rights of the European Union (2000/C 364/01). Retrieved from https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf.
- [70] Charte des droits fondamentaux de l'Union Européenne (2000/C 364/01). Retrieved from https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_fr.pdf.
- [71] Charta der Grundrechte der Europäischen Union (2000/C 364/01). Retrieved from https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_de.pdf.

Вікторія Сергіївна Ломака

кандидатка юридичних наук, докторантка кафедри права Європейського Союзу
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Пушкінська, 77, Харків, Україна
e-mail: lomviktoriya@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4443-8963

Victoria S. Lomaka

PhD in Law, Doctoral Student of the European Union Law Department
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: lomviktoriya@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4443-8963

Рекомендоване цитування: Ломака В. С. Правова культура суспільства в умовах європейської інтеграції. *Проблеми законності*. 2022. Вип. 159. С. 105–128. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.159.268418>.

Suggested Citation: Lomaka, V.S. (2022). Legal Culture of Society in the Context of European Integration. *Problems of legality*, 159, 105-128. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.159.268418>.

Статтю подано / Submitted: 06.12.2022
Доопрацьовано / Revised: 14.12.2022
Схвалено до друку / Accepted: 16.12.2022
Опубліковано / Published: 25.12.2022